

Dömdöm Tanár Úr

Portrészlet Szabó Miklós történésről

Alig lehetett érteni, mit mond. Halkan duruzsolt a gondosan ápolt, népies bajusza alatt. Ráadásul a hangok felét is elnyelte. Mintha azt akarta volna, hogy ne is halljuk. Ennek azonban ellentmondott, hogy közben félreérthetetlenül élvezte a reflektorfényt. Sőt mintha akkor lett volna igazán elemében, amikor kedve szerint beszélhetett. Lubickolt, mint hal a vízben. Olyasmikről adott elő, amikről akkoriban még nem volt szabad, és olyasmiket mondott, amik szöges ellentétben álltak a hivatalos állásponttal vagy a fölülről manipulált közbeszéddel. Igen széles műveltséget mozgató. Nem csak a szűk értelemben vett történelemről és a saját korszakairól volt elmélyült tudása, hanem a legkülönbébb társadalomtudományokról, a filozófiáról, még a művészetekről is. Az volt a benyomásunk, hogy bármiről lehet kérdezni, mindenre precíz, átgondolt, kész választ kaphatunk tőle. Nem emlékszem rá, hogy valaha is láttam volna a kezében vázlatot. Improvizált, de mégis feszes, jól strukturált, könnyen követhető előadásokat tartott. Ha olykor el is kalandozott egy-egy anekdota kedvéért, mindig visszatalált a gondolatmenetéhez, és sohasem fecsegett fölöslegesen. A hosszan tekergő mondatai is világosak voltak és pontosak.

126

De nem a felsoroltak nyűgöztek le igazán, hanem az elképesztően csavaros és virtuóz gondolatmenetei. Úgy interpretált különféle társadalmi és történelmi jelenségeket, eseményeket, forrásokat, ahogyan rajta kívül senkinek sem jutott volna eszébe, és olyan szillogizmusokat épített föl ezekből, hogy megállt tőlük az ember esze. Ha utólag esetleg kételkedtem is ebben-abban, mindig tökéletesen meggyőző volt. Mint a bűvész, aki nyulakat és galambokat varázsol elő a cilinderből. Vagy mint az akkortájt még „táncoló” Törő (Törőcsik András), aki egy csípőmozdulattal képes volt három védőt háromfelé ugrasztani, hogy aztán besétáljon a kapuba az így szabaddá tett folyosón. Zseni volt.

Az előadások utáni vacsorák és borozgatások (pálinkázgatások) során többször is próbáltam kifagatni a módszertanáról, vagy inkább a titkáról, de nem nagyon válaszolt. A frankfurti iskolától vettem át sok mindent – mondta egyszer lakonikusan –, s aztán másfelé terelte a beszélgetést.

Régóta nem várhatok már feleletet tőle – huszonhárom évvel ezelőtt, hatvanöt évesen hagyott itt bennünket –, megpróbálok hát most én válaszolni a bő harminc évvel ezelőtt elhárított kérdésekre.

*

Első alkotókorszakának terméke két monografikus igényű munka: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története*, valamint a *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában*.¹

¹ A legteljesebb Szabó Miklós-bibliográfiát a *Meggyőződés és oportunizmus* című tanulmány-, cikk- és interjúgyűjteményben találja az érdeklődő. (A könyv csak online elérhető: <https://mek.oszk.hu/21200/21216/21216.pdf>) Időrendben haladva a történész első jelentős műve *Az újkon-*

Újkonzervativizmusnak azt a 19. század utolsó negyedében kibontakozó intellektuális és politikai áramlatot nevezi a szerző, mely – csupán a legfontosabbak felsorolására szorítkozom – a liberalizmus kritikájára épül, szívesen él a munkásmozgalom által kialakított parlamenten kívüli, „aktivista” politizálás eszközeivel, legtöbbször nacionalista, a modernitás visszásságaival szemben előszeretettel hivatkozik a kereszténységre és gyakran antiszemita. A szerző szerint ez a megjelenése idején még ártatlannak tűnő eszmerendszer igazi kigyótojás: belőle bújik ki később a jobboldali radikalizmus (már az első világháború előtti években), majd az első világegés után a fasizmus és a nácizmus.

A könyv egy rövidebb és egy hosszabb részből áll. Az első mintegy százoldali egység egy szűkszavú elméleti bevezetővel indul, majd áttekinti a tárgyalt korszak és téma fontosabb európai tendenciáit. (Egy futó pillantást az Egyesült Államokra is vethetünk.) A második rész pedig – hozzávetőleg háromszáz oldal – a magyar újkonzervativizmus és jobboldali radikalizmus történetét taglalja igen alaposan és minden föllelhető részletre kiterjedően.

Amennyire meg tudom ítélni – nem vagyok szaktörténész – a második rész hiánypótló, egyedülálló és megkerülhetetlen elemzése a dualizmuskori s egyáltalán az újkori magyar eszme- és politikátörténet egyik háttérben maradt, de kihagyhatatlan vonulatának. Azokat a közvetlen hatásukat tekintve kevésbé jelentős eszmeáramlatokat és politikai eseményeket tekinti át, melyek vagy a három nagy párt (a Függetlenségi Párt, a Szabadelvű Párt, illetve az utóbbi örökösének tekinthető Munkapárt) perifériáján jelentek meg, vagy csak tiszavirág-életű önálló mozgalmakként és kispártokként, de a háború és forradalmak bukása után meghatározó szerepre tettek szert.

Az első rész inkább csak a másodikat kívánja bevezetni és nemzetközi kontextusba helyezni, de a magamfajta laikusnak önálló esszéként olvasva is tanulságos az az átfogó kép, melyet a fasiszta és a náci eszmék geneziséről kapunk.

A gondolatmenet fősodrára figyelve úgy interpretálhatjuk *Az újkonzervativizmust*, mint egy sajátos – a szó lehető legszélesebb értelmében vett – fasiz-

zervativizmus és a jobboldali radikalizmus története című monográfia. A munka valamikor a hatvanas-hetvenes években született, de csupán két hosszabb részlet jelenhetett meg belőle két rangos történettudományi folyóiratban, a *Századokban* és a *Történelmi Szemlében* 1974-ben. A majdnem teljes változat csak a szerző halála után látott napvilágot, először az *Új Mandátum* kiadónál, majd 2015-ben egy csak online elérhető javított második kiadásban. (<https://mek.oszk.hu/14000/14078/14078.pdf> – Az utóbbira hivatkozom az oldalszámokat megadva.) Második nagyobb műve a „tízkötetes” Magyarország története Hanák Péter főszerkesztette 7/2. kötetének (Akadémiai, Bp., 1978.) könyvterjedelmű (128 oldal) fejezete. A címe: *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában*. (Alább az 1988-as 3. kiadásra fogok hivatkozni.) Harmadik könyve a *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986* című tanulmánykötet (Atlantis Program, 1989.), s aztán életében már csak egy gyűjteménye jelent meg: a *Múmiák öröksége* (Új Mandátum, Bp., 1995.). Halála óta (2000) viszont már négy könyve is kijött, s készülöben van az ötödik is. A már említett Újkonzervativizmus és Meggyőződés és oportunizmus mellett megjelent még a *Viszonylag békésen* (Helikon – Mozgó Világ, Bp., 2000.), A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a párttal (JATE Press, Szeged, 2013.), továbbá kiadás előtt áll A megkoronázott köztársaság (Gondolat, Bp., 2023?). Az első két könyvről már esett szó, A jó kommunista a szegedi „repülő egyetemen” magnóra vett előadásainak írott változata, a maradék két kötet pedig tanulmányok, esszék, cikkek, recenziók gyűjteménye. Az életmű gondozásáért Szabó Miklós minden tisztelője és olvasója Jankó Attilának tartozik mérhetetlen hálával és köszönettel.

musmagyarázatot.² Valamikor a 19. század utolsó negyedében bizonyos gazdasági-társadalmi változások következtében megjelentek bizonyos eszmék, s elindítottak egy folyamatot, mely – a közben lezajló gazdasági, társadalmi, politikai mozgásoktól persze nem függetlenül – végül elvezetett ahhoz a komplexumhoz, melyet fasizmusnak hívunk. A történet ugyan nincs végigmesélve – 1918-cal vége szakad az elbeszélésnek –, de könnyedén folytatható lenne, és az elmondottakból már viszonylag világosan körvonalazódik is a folytatás.

A könyv alaptézise – ti., hogy az újkonzervativizmusból bontakozik ki a jobboldali radikalizmus, majd a fasizmus-nácizmus – *egyfelől* vitathatatlan. A szerző (főleg a magyar történelmet taglaló szakaszban) részletesen bemutatja, hogyan és milyen problémák által motiválva bukkannak föl először azok a gondolatmorzsa, melyek aztán mutálódtak, majd az első világháború éveiben egységes egészzé forrtak össze. Lehet, hogy egy-egy esetben vitatható, amit a könyv állít, de maga a tendencia bőséges anyaggal alátámasztott.

Másfelől viszont határozottan úgy gondolom, hogy van az okfejtésnek egy nehezen védhető, sőt már-már képtelen aspektusa is. Azt állítja ugyanis a szerző – igaz, csak implicite, de mégis igen kategorikusan –, hogy az újkonzervativizmus és annak késői ágai egészen napjainkig a fasizmussal és a nácizmussal egylényegűek. Lehet, hogy kevésbé szélsőségesek, s hogy bizonyos lehetőségeket csupán potenciálisan hordoznak, de a szubsztancia ugyanaz. Következésképpen De Gasperi, Adenauer, Kohl vagy De Gaulle *lényegében* éppen olyanok, mint Franco, Mussolini és Hitler, vagy mint a háború utániak közül Jörg Haider vagy Jean-Marie Le Pen. S hasonlóképpen a harmincas évek náciellenes politikát folytató magyar kereszténydemokratái is: Bethlen, Teleki, Kállay vagy éppen Keresztes-Fischer.

Egy '90 utáni interjúban azt mondja ugyan a szerző, hogy tudatosan csak mint a Horthy-korszak előzményével foglalkozott a századforduló konzervativizmusával,³ s ezt akár érthetjük úgy is, hogy az újkonzervativizmus evolúciójának másik ága (mely „rendes” polgári politikusokat és decens kereszténydemokrata pártokat hozott napvilágra) egyszerűen csak kívül maradt a szóban forgó könyv látószögén (nem vitás: minden kutatónak és írónak meg kell húznia a határokat), de még így is föl kell tennünk legalább annyit, hogy a történész említés nélkül hagyhatónak tekintette ezt az általam (is) látni vélt jobbik ágat. A rendszerváltás utáni első magyar kormánypartot és kormányt élesen bíráló írásai pedig – ezekre majd a maguk helyén kívánok egy kicsit részletesebben kitérni – egyértelműen azt igazolják, hogy nem az általam itt erőltetni kívánt olvasat a helyes. Szabó Miklós tényleg úgy gondolta, hogy az újkonzervativizmus valamennyi későbbi hajtása *potenciálisan* szélsőjobboldali.

A végére hagytam azt, ami ebben az írásban a leginkább foglalkoztat: a monográfia módszerét. Nyilvánvaló, hogy a szerző a marxizáló tudásszociológiá-

² Maga a monográfia nem teszi ezt a következtetést explicitté, később azonban többször is megerősíti a szerző, hogy tényleg így gondolta. Vö. Szabó: *A gyökértelesség radikalizmusa*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*, 223. Uő.: *A jobboldali radikalizmus reneszánsza Európában és a mai magyar szélsőjobboldaliság*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*, 63.

³ Szilágyi Sándor: *Interjú Szabó Miklóssal*. In: *A hétfői szabadegyetem és a III/III*. Új Mandátum, Bp., 1999, 34.

val fölfegyverkezve közelít a tárgyához: rögtön a mű elején bemutatja azokat a gazdasági és társadalmi változásokat, melyek hatására az újkonzervativizmus formálódni kezdett, s a későbbiek során is mindig számot ad az éppen terítékre kerülő eszme materiális konstituenseiről.⁴ Van azonban itt valami, ami nemcsak a marxista ideológiakritikához, hanem mindenféle tudásszociológiához képest is szokatlan.

A tudásszociológia célja, hogy a „tudatot” (a különféle eszméket) összekapcsolja az állítólag alapjukul szolgáló „léttel” (az adott társadalmi szituációval), s ha ezt megtette, akkor teljesítette a feladatát.⁵ Következésképpen tudásszociológiai alapú eszmetörténet abban az értelemben ahogyan, mondjuk, Hegel és más „idealisták” egészen napjainkig elemezni szokták az eszmék önfejlődését, nem is létezhet. (Egy tudásszociológus legföljebb annyit engedhet meg, hogy az azonos korszakhoz tartozó, tehát azonos materiális konstituenseknek alávetett szerzők között lehetséges relatíve tisztán eszmei alapokon nyugvó kapcsolat. Kanttól esetleg el lehet jutni pusztán a kategóriák elemzésén keresztül Hegelig, de a késői Schellingig már nem, mert az ő pálfordulását nem a gondolatok önfejlődése, hanem a kor materiális alapjainak megváltozása okozta – mondja Lukács György.⁶ S éppen így Epikurosz atomelmélete sem magyarázható pusztán azzal, hogy alkotója korrigálta Démokritosz hasonló koncepciójának gyengéit; a világ és a világállapot által kiváltott életérzés változott meg menet közben – állítja a disszertációjában Marx.⁷)

A Tanár Úr azonban egyszerre ír eszmetörténetet és végez tudásszociológiai elemzést. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a „lélet” és a „tudatot” olyan egyenrangú és egymást kölcsönösen meghatározó régiókként gondoljuk el, melyek *relatív* elsőbbsége esetről esetre és az éppen fölvetett nézőszögtől függően változhat. (Ez a gondolat és a belőle fakadó módszer éppenséggel támaszkodhat Lukács első nagy marxista opusára a *Történelem és osztálytudatra*, ahol a két régió még rangsorolhatatlan, mert a „tudat” éppen olyan erővel hathat a (társadalmi) „létre”, mint ahogyan a „lét” hathat a „tudatra”. Sőt, nem csupán egyforma erejű a két szféra, hanem végső soron azonosok is: a tudat a társadalmi lét egyik komponense, a lét pedig csak mint interpretáció [tehát mint valamely tudathoz tartozó] lehetséges. [Lukács egészen odáig megy, hogy még a természetet is csupán interpretációnak tekinti.⁸])

⁴ Interjúiban több ízben is elmondta, milyen nagy hatással volt rá Lukács György, és biztosra vehetjük azt is, hogy már ekkor ismerte Mannheim Károly munkáit. Marxot pedig még akkor sem tudta volna kikerülni, ha akarja (amit nem hiszek), hiszen minden egyetemen kötelező volt marxizmust tanulni. Lehet, hogy a történelmi materializmus és tudományos szocializmus kurzusok nem voltak éppen magas szintűek, de egy elméletileg nyitott, intelligens hallgató még ezekből is képet alkothatott magának Marx ideológiakritikájának alapelveiről. – Vö. Szilágyi: *I. m.*, 35. Csizmadia Ervin: *Interjú Szabó Miklóssal*. In: *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988. II. T–Twins*, Bp., 1995, 71 sk. Szabó: *Az újkonzervativizmus*, 25, 98, 123, 256.

⁵ Vö. Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia*. Ford. Kislégi Nagy Dénes. Magyar Helikon, Bp., 1974. Mannheim Károly: *A konzervativizmus*. Ford. Kiss Endre. Cserépfalvi, Bp., 1994. Uő: *Ideológia és utópia*. Ford. Mezei I. György. Atlantisz, Bp., 1996. Paul Ricoeur: *Lectures on Ideology and Utopia*. Columbia University Press, New York, 1986.

⁶ Vö. Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Második fejezet/2. Magvető, Bp., 19545.

⁷ Karl Marx: *A demokritoszi és epikurosz termézetfilozófia különbsége*. Kossuth, Bp., 1969.

⁸ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Bp., 1971, 229 skk.

Szabó Miklós következetesen alkalmazza ezt koncepciót, s ennek segítségével egy olyan többdimenziós eszmetörténetet konstruál, mely egyszerre nyitott az eszméket konstituáló léthelyzetek felé, és a gondolatok önmozgásának tanulmányozására.⁹ Hannah Arendt totalitarizmuskönyve próbálkozik valami ehhez hasonlóval.¹⁰ E mű szerzője is eszmetörténetet ír (a náciizmus az antiszemitizmus és az imperializmus *eszméiből* formálódott ki – állítja többek között), de be is ágyazza azt a gazdaság- és társadalomtörténetbe.

Az ahhoz hasonlóan teljességre törekvő monumentális-enciklopédikus összefoglalások, mint amilyen a „tízkötetes” *Magyarország története*, nem nagyon hagynak teret a szerzők egyéniségének: sajátos módszertanuknak, stílusuknak, hipotéziseiknek stb. A vállalkozás szelleme egyenesen azt követeli, hogy egy időre mindenki vesse le az individualitását, s csakis a Tudomány alázasat íródeákjaként tegye a dolgát. Jól mutatja ezt az elvárást, hogy még az egyes kötetek főszerkesztőinek neve sincsen feltüntetve a borítókön (csak a belső címlapon), a fejezetek szerzőiről pedig csupán a tartalomjegyzékből értesülünk. (Félreérthetetlen ennek az eljárásnak a performatív üzenete: itt, kérem, semmiféle tere sincs a szerzői szubjektivitásnak, mert itt magát az igazságot ismerheti meg az olvasó, vagy legalábbis azt, amit a jelenkori szakma kétségbevonhatatlan tudásként ismer el.)

Ehhez képest kimondottan meglepő, sőt meghökkentő, hogy a Tanár Úr által jegyzett fejezet milyen markánsan „szabómikis” maradhatott; a stílusa éppen úgy, mint a szociologizáló módszere, a világos elméleti alapokra építő szerkezete vagy a sokfelé ágazó gondolatmenetet egyetlen intenció által egységbe fogó koherenciája.

A fejezet egy nagyon világos szociológiai okfejtéssel veszi kezdetét. Előbb általában az oktatás társadalmi funkciójáról olvashatunk, majd következik a dualizmus kori magyar oktatási rendszert meghatározó társadalmi elvárások bemutatása, s csak ezután kerül sorra magának a rendszernek az ismertetése.

A következő meglepetés akkor ért, amikor a szakszerű mondatok között egyszerre csak beleütköztem a Miklósra annyira jellemző vitriolos iróniára. „A középiskola tehát az általános műveltség elsajátítására, a polgári iskola viszont a műveltség látszatának szakszerű elsajátítására oktatott [...] voltaképp az alsófokú sznobképzést jelentette” – tudjuk meg néhány oldal után.¹¹ (Vajon mit szóltak ehhez a kézirat bírálói és lektorai? Őket is meggyőzte a szerző stílusa, és nem volt szívük kijavíttatni a hivatkozott mondatot? Vagy egyszerűen csak figyelmetlenek voltak?)

⁹ Nem azt állítom, hogy Szabó Miklós Lukács György elméletéből dedukálta a módszerét, bár éppenséggel ez sem kizárható, hiszen ismerte a filozófus műveit. De bejárhatta ugyanezt az utat az ellenkező irányból is: kiindulhatott az általa választott korszak és jelenség által fölvetett problémákból, s pusztán ezekre megoldást keresve is eljuthatott egy ahhoz hasonló koncepcióhoz, mint amit a *Történelem és osztálytudat* kifejt. Vagy közelíthetett (mellesleg megjegyezve ezt tartom a legvalószínűbbnek) egyszerre két irányból is.

¹⁰ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa, Bp., 1992.

¹¹ *Magyarország története* 7/2, 884.

A második fejezet a kor legfontosabb tudományos áramlatait és eredményeit mutatja be, a negyedikben pedig a művészet korabeli stílusirányzatai és a legjelentősebb alkotók rövid portréi kerülnek sorra. Tapasztalatom szerint az ehhez hasonló enciklopédikus összefoglalók legtöbbször a telefonkönyvekhez hasonlítanak: végkimerülésig sorolják a neveket és a fogalmakat, majd mindegyikhez fűznek egy-két semmitmondó mondatot. Itt azonban szó sincs erről. Szabó Miklós – ellentétben a hasonló művek legtöbb alkotójával – azért nem veszik el a részletekben, mert nem egyszerűen csak felsorolni akar, hanem voltaképpen itt is politikai eszmetörténetet ír.¹² Azokat az aspektusait próbálja megragadni a korszellemnek, melyek döntő hatással vannak a politika eszméire, programjaira és a politikusok tetteire. (Hogy ebben a kötetben aztán nem ő írta meg a politikatörténeti fejezetet, s ezért csak részlegesen tudta kiaknázni a föltárt alapot, más lapra tartozik.)

Miközben alkotóról alkotóra, irányzatról irányzatra halad, ismétlődően bejárja a rész és az egész hermeneutikai körét: az alkotókat és az iskolákat a korszellemből kiindulva értelmezi, a korszellemet pedig az alkotókon és az iskolákon keresztül ragadja meg.¹³

S mindeközben még arra is képes, hogy a néhány mondatos portréiban valami eredetit mondjon. Ady Endre *Az ős Kaján* című költeményéről írt (megszámloltam) huszonöt sorában például a három létező olvasatirányból nagyon világosan felvillant kettőt, és melléjük tesz egy egészen eredeti, még senki által ki nem fejtett harmadikat.¹⁴

Az ismertetésben átugrott harmadik alfejezetet – melynek tárgyát a kor politikai eszmeáramlatai adják – úgy is olvashatjuk, mint *Az újkonzervativizmus* második részének tágabb kontextusát. A monográfiában csak egy irányzatot mutatott be a szerző, itt viszont (igaz, jóval rövidebben) sorra kerül mindenki: az állagőrző liberálisoktól a szociáldemokratáig.

Végezetül visszacsatolva az első könyv kapcsán mondottakhoz, hadd jegyezzem meg: itt sem esik szó arról, hogy az újkonzervativizmusnak más kifutása is lehetséges, mint a szélsőjobbaldaliság.

Az életmű második korszaka 1978 körül kezdődik, és hozzávetőleg 1990-ig tart. ('78 mellett három erős érv is felhozható: ekkor jön ki a *Magyarország története* hetedik kötete, s ezzel kerül véglegesen pont a második nagylélegzetű Szabó Miklós-írás és a dualizmus korával való elmélyült foglalkozás végére; ekkor jelenik meg a történész első elméleti igényű munkája [amúgy, azt hiszem, hogy az életmű egyik csúcsteljesítménye] a *Programideológiák és álla-*

¹² Több interjúban is elmondta, hogy legfőbb, sőt szinte kizárólagos érdeklődési területe mindig is a politika volt. Vö. Szilágyi: I. m., 36. Szabó: *A rendszerváltás prolongálódott*. In: *Meggyőződés és oportunitizmus*, 274.

¹³ Ahhoz, hogy valaki tudja, mi az a hermeneutikai kör, nem kell feltétlenül Gadamert olvasnia. (Amivel nem kívánom azt sugallni, hogy Szabó Miklós nem olvasta a német filozófust.) Akiben kifejlődnek a színvonalas interpretációhoz szükséges készségek, magától is megtanulja az ehhez hasonló műfogásokat.

¹⁴ Történetesen én is írtam egy esszét erről a versről, s annak idején természetesen végigolvastam a korábban megszületett értelmezéseket. (Egészen sok van. – Vö. Sümegi: *Ős Kaján és Dionüszosz*. Irodalomtörténeti Közlemények 2004/5–6.) Hogy Szabó Miklós is ismerte-e ezeket, nem derül ki az írásából.

potideológiák; és ekkor kezdődnek el a repülő egyetemi előadások. '90-t pedig azért tekinthetjük határvonalnak, mert innentől kezdve Szabó Miklós már csak elvétve írt hosszabb lélegzetű tanulmányokat vagy esszéket.)

A magánlakásokon tartott ellenzéki előadás-sorozatoknak (ezeket nevezték repülő egyetemnek) Szabó Miklós volt az egyik elindítója és az első számú sztárja, s ha jól sejtem, máig ható reputációját is ekkor alapozta meg.¹⁵ Választott témája – nyilván nem véletlenül – több mint pikáns volt: az orosz és a magyar kommunista párt története.¹⁶

Az előadások magnófelvételeiből készült kötet¹⁷ minden elemzésének és értékelésének előzetesen állást kell foglalnia arról, hogy mennyire tartja szöveget alkalminak, s hogy mekkora jelentőséget tulajdonít a szóbeliségének. Ami engem illet, semmiképpen sem kívánom ezekre hivatkozva magyarázni a könyv markáns karakterisztikumait, vagy ennek alapján relativizálni a munka értékét. Részint mert úgy tartom, hogy semmit sem érdemes abból kiindulva interpretálni, hogy az csupán ad hoc és nem kellően kimunkált; de azért sem, mert tapasztalatom szerint Szabó Miklós soha nem improvizálgatott felelőtlenül, s ráadásul szinte bizonyosan tudatában volt annak is, hogy a kanapékon és a szőnyegeken olyan színvonalú közönség kuporog, amilyenre legföljebb csak az akadémiai székfoglalóján számíthat az ember.¹⁸

A jó kommunista érdekes módszertani újdonsággal lepi meg az olvasót. Most nem eszmetörténeti megközelítést kapunk, hanem „magának a dolognak” (a gazdasági és politikai folyamatoknak) a történetét; az előadó még azt sem tartja fontosnak, hogy a szellemi előzményeket futólag áttekintse.¹⁹ Ennek ellenére megkockáztatom, hogy ez az eljárás is tekinthető egyfajta tudásszociológiának, csak most nem a marxi–lukácsi–mannheimi modell adja a mintát, hanem inkább a nietzschei genealógia.²⁰ (*A morál genealógiájához* című művében Nietzsche úgy meséli el a keresztény morál történetét, hogy közben – szándéka szerint – le is leplezi és meg is semmisíti, de egyszersmind – a maga módján – meg is érti.)

¹⁵ Vö. Köbel Szilvia: *A repülő egyetem professzora*. KUK Könyv és Kávé – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2016, 39 skk. Szilágyi: *I. m.* – Az utóbbi kötet több interjúalanya is szuperlatívuszokban beszél Szabó Miklós előadásairól.

¹⁶ Több vele készült beszélgetésben is azt mondja, hogy neki két kutatási területe volt: egy hivatalos (a jobboldali radikalizmus) és egy privát (a kommunizmus). Az utóbbiról tudta, hogy a „szocialista” Magyarországon publikálhatatlan, de ennek ellenére hosszú éveken át szorgalmasan dolgozott ezen is. Másutt viszont azt állítja, hogy az orosz kommunizmus történetének ő nem szakértője, s leginkább csak másoktól átvett ismereteket adott tovább. – Vö. Szilágyi: *I. m.*, 34. Szabó: *A nagy szovjet kísérlet*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*, 224.

¹⁷ A budapesti előadásokról nem maradt magnófelvétel, a szegediekről azonban szerencsére igen. Ezek alapján készült *A jó kommunista* című kötet.

¹⁸ A publikált visszaemlékezésekből is tudható, hogy milyen elsőrangú közönség: társadalomkutatók, egyetemi oktatók szorongtak az előadásokon, több kiválóságtól pedig személyesen hallottam, hogy ott volt, s hogy mennyire briliáns volt a Szabómiki. Vö. Szilágyi: *I. m.*

¹⁹ Alighanem inkább a két tárgy [a jobboldali radikalizmus és a bolsevizmus] vélelmezett különbsége, s nem a szerző metodikai meggyőződéseinek változása szolgál magyarázatként erre az átmeneti fordulatra. Ezt erősíti meg, hogy a későbbi írások egy része majd újra a klasszikus tudásszociológia módszertanával interpretál.

²⁰ Hogy mennyi Nietzscht olvasott Szabó Miklós, nem tudom, de semmiképpen sem feltételezem azt, hogy mechanikusan átvette a német filozófus módszerét.

Most nem eszméket kíván elsősorban magyarázni a szerző, hanem társadalmi cselekedeteket és azok nyomán kialakult struktúrákat (a bolsevik gazdasági modellt, a politikai intézményrendszert, a külpolitikai doktrínákat stb.), és nem egyszerűen csak a statikus léhelyzeteket mutat fel explans (magyarázó alap) gyanánt, hanem folyamatokat. Pontosabban (implicite) azt állítja, hogy a magyarázatot maga a folyamat tartalmazza, s hogy a relatíve elkülönülő explansok egyetlen egészévé kapcsolódnak össze.

Az előadások másik újdonsága a történelmi kontingenciával való számvetés. Az első korszak két könyve nem nagyon hoz szóba esetlegességeket, hanem éppen ellenkezőleg: a kapcsolatok szükségszerűségére koncentrálnak. (Az egykori középnemesek lecsúsznak, *s ezért* ellenérzéssel viseltetnek a fölemelkedő zsidó polgársággal szemben. A kisközösségek fölbomlanak, *s ezért* a helyüket nem találók a nemzetből próbálnak primer közösséget [*Gemeinschaftot*] létrehozni, vagy legalább abba beleálmodni valamit. Stb.) *A jó kommunista* viszont igen komolyan számot vet azzal, hogy lehetett volna éppenséggel máshogyan is. Sztálin halála után győzhetett volna Malenkov, és akkor az orosz gazdaságpolitika is valamilyen korlátozott piaci modellel próbálkozott volna. Vagy elfogadhatták volna ugyanezekben az években Berija külpolitikáját, s akkor Közép-Európa egyes országai Ausztriához hasonlóan semlegesek lehettek volna.²¹ S hasonlóképpen a magyar történelemben is: nem kellett Nyers Rezsőnek és Fehér Lajosnak '73-ban szükségképpen összevesznie. S ha egy kicsit belátóbbak lettek volna egymás iránt, akkor a magyar reform is folytatódhatott volna.²²)

Alighanem ez a gondolkodásmód adja az egyik magyarázatát annak, hogy *A jó kommunista* előszeretettel anekdotázik. Ha az egyedit próbáljuk számba venni, könnyen eljuthatunk a kisebb-nagyobb sztorikhoz, sőt gyakran meg sem kerülhetjük őket.

A most tárgyalt korszak másik nívumát a történettudománytól eltávolodó esszék nyújtják, sőt már önmagában az a tény, hogy a Szabó Miklós elkezdett kisebb lélegzetű kompozíciókban gondolkodni. A több kötetre rúgó rövidebb írásokat némi töprengés után két nagy csoportra osztottam a tartalmuk alapján. (Ezeknek számottevő hányada nincsen benne az első lábjegyzetben felsorolt és már megjelent gyűjteményekben.)

A történelmi tanulmányok nem szolgálnak különösebb módszertani újdonsággal. Szerzőjük részben kiegészíti bennük az első korszakában írtakat (pl. a Schmitt Jenő Henrikről²³ vagy a „magyar girondistákról”²⁴ írt esszéikben), vagy folytatja az ott megkezdetteket a Horthy-korszak elemzésével (ld. pl. a *Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben*²⁵ vagy *Az aranytojást tojó tyúk történeté-*

²¹ Vö. Szabó: *A jó kommunista*, 199 skk.

²² Szabó: *A jó kommunista*, 126 skk.

²³ Szabó Miklós: *Schmitt Jenő Henrik és a magyar forradalmiság*. In: *Politikai kultúra*.

²⁴ Szabó Miklós: *A »magyar girondistáktól« az ébredő magyarokig. Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből*. In: *Politikai kultúra*.

²⁵ Szabó: *Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben*. Világosság, 1978/8.

hez²⁶ című írásokat) vagy a másik nagy témáján a (kommunizmus történetén) belül mozog (pl. *A hétköznapi sztálinizmus* című előadás írott változatában vagy az '56-ot elemző tanulmányban²⁷), vagy a közelmúlt történetét elemzi (*A svéd modell válságában*²⁸).

Az interdiszciplináris írásokat (leginkább a történettudomány, a politológia, a politikai filozófia és a szociálpszichológia keveredik bennük igen termékenyen) nehéz volna és nem is szükséges úgy csoportosítani, hogy minden szöveg elvágólag helyet kapjon egy-egy rubrikában, de egy-két fontosabb témakört azért kiemelek: jó néhány tanulmány foglalkozik közvetve vagy közvetlenül a legitimitációval,²⁹ egy másik csokorra való a nemzettudattal,³⁰ egy harmadik pedig a liberalizmus és a demokrácia mibenlétével kapcsolatos kérdésekkel.³¹

Nem csak a minőségük miatt figyelemre méltóak ezek az írások, példamutató bennük az is, ahogyan egy-egy probléma megközelítése során szerzőjük átéli a diszciplínák határát, és ahogyan összekapcsolja bennük a jelenkor problémáit a történelemmel. (*A legitimitáció történeti alakváltozásai* nyilvánvalóan azért született, mert a szerző világossá kívánta tenni, hogy a Kádár-rezsim csupán látszatlegitimitációval bír. A nemzettudat-problémák különböző szempontú elemzése azért, hogy egyfajta terápiát nyújtsanak, és megpróbálják elejét venni az anomáliákból fakadó eltorzuló nacionalizmusnak. A liberalizmust taglaló írások azért, hogy világossá tegyék az éppen felszabadulófélben lévő magyar társadalom előtt az egyik – a szerző számára nyilvánvalóan a legvonzóbb – lehetőséget.)

134

A második korszak lezárulása szorosan összekapcsolódott a rendszerváltással és azzal az életrajzi ténnyel, hogy Szabó Miklós két cikluson keresztül (tehát majdnem a haláláig) országgyűlési képviselő volt. Amit '90 után írt, annak a nagyobb része publicisztika, nem tűnik tehát légből kapottnak azt állítani, hogy a kommunizmus bukásával egy időben lezárult a Tanár Úr alkotókorszaka is. Lehet, hogy ragyogó cikkeket publikált, de ekkor már nem folytatott kutatómunkát, és elmélyült elemzésekre sem vállalkozott. Tulajdonképpen csak abból merített, amit az előző évtizedekben az Országgyűlési Könyvtárban és a levéltárakban főlhalmozott. Nem nélkülöz minden alapot ez a vélemény, de mégis inkább hamis, mintsem igaz.

²⁶ Szabó: *Az aranytojást tojó tyúk történetéhez. Piacelvű gazdasági tervezés a Horthy-kori politikai publicisztikában.* In: *Politikai kultúra.*

²⁷ Szabó: *Hétköznapi sztálinizmus Magyarországon.* Századvég, 1988. június. (Az előadásból készült írást Jankó Attila beillesztette *A jó kommunistába is.* – 60–67.) Uő.: *Hogyan látjuk ma 1956-ot?* In: *Politikai kultúra.*

²⁸ Szabó: *A „svéd modell” válsága.* In: *Politikai kultúra.*

²⁹ Szabó: *A legitimitáció történeti alakváltozásai.* In: *Politikai kultúra.* Uő.: *A legitimitáció ma Magyarországon.* In: *Múmiák.* Uő.: *Programideológiák és állapotideológiák.* In: *Politikai kultúra.*

³⁰ Szabó: *Nemzetkarakter és ressentiment.* Világosság, 1981/6. Uő.: *Magyar nemzetfelfogások a XX. század első felében.* Mozgó Világ, 1983/4. Uő.: *Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében.* In: *Politikai kultúra.* Uő.: *A magyar társadalmi és nemzettudat az elmúlt harminc évben.* In: *Arat a magyar.* (A Szociálpolitológiai Erősítő és a Fejlődés-tanulmányok különszáma.) MTA Szociológiai Kutató Intézete, Bp., 1988.

³¹ Szabó: *A liberalizmus elvi kérdései I–II.* In: *Politikai kultúra.* Uő.: *A liberalizmus utópiaja és a „létező” liberalizmus.* In: *Múmiák.* Uő.: *A többség hatalma és a kisebbség joga.* In: *Politikai kultúra.*

Vegyük először szemügyre, milyen karakterű munkák születettek ebben az időszakban, ezúttal inkább a forma, mintsem a tartalom alapján osztályozva.

Igen megritkultak, de azért nem tűntek el egészen az elméleti vagy történeti *tanulmányok*.³²

Aztán találunk jó néhány *recenziót*. (Nagyrészt a *Mozgó Világ* felkérésének köszönhetően. Az oda írtak mind benne vannak a *Viszonylag békésen* című kötetben.)

A harmadik csoportot a *politológiai elemzések* alkotják; azok az írások, melyek az éppen fennálló szituáció vagy egy-egy hosszabb rövidebb közelmúltbéli periódus analízisére vállalkoznak.³³

A negyedikbe helyezem a *politikai publicisztikát*; ezekben a szerző (a profi politikus) mindig valamilyen aktuális kérdés kapcsán érvel vagy éppen vitatkozik.³⁴

Az ötödikben a mindig valamilyen aktuálpolitikai apropó hatására írt *történelmi ismeretterjesztő írások* foglalnak helyet.³⁵

S a végére hagytam az engem leginkább inspiráló szövegeket, melyeket a *történetpolitikai esszéknek* nevezhetünk.

Az utolsó kategória természetesen Szekfű Gyula 1934-ben megjelent kötetére utal, Szekfű pedig Leopold Rankét idézi műve Előszavában: „A minta Ranke [aki] a jelenkornak égető problémáit próbálta történetileg iskolázott szemmel vizsgálni és rendszerbe foglalni. [...] ...az embereket a politikai gondolkodásra próbálja megtanítani, ami szerinte nem egyéb, mint hogy ki-ki tudatában legyen annak, minő összefüggés van a jelenlegi helyzet és a tegnapi, a történeti múlt között... [...] A történetpolitikai tanulmány ezek szerint távolról sem politikai, vagy csupasz újságcikk, hanem egy-egy aktuális probléma történeti összefüggéseinek felfedezése, a jelen helyzetre alkalmazott történetkutatás.”³⁶

Mindössze egy apró pontosítással szeretnék élni. Szabó Miklós tárgyalt korszakának korpuszában éles különbséget látok azok között az írások között, melyek csupán tanár bácsisan tájékoztatják az olvasót egy-egy jelenkori politikához így vagy úgy kapcsolódó történelmi kérdésről (ezeket neveztem történelmi ismeretterjesztő írásoknak), és azok között, amelyek ténylegesen összekapcsolják a jelenkori problémát annak előtörténetével, s közben a történelmi elemzésre támaszkodva alkotó módon kísérletet tesznek a jelenkor jobb megértésére.³⁷

³² Ld. pl. Szabó: *Vázlat az antiszemitizmusról*. In: *Viszonylag békésen*. Uő.: *A jogsértéshez való jog*. In: *Múmiák*.

³³ Ld. pl. Szabó: *Az akadozó rendszerváltás második éve*. In: *Múmiák*. Uő.: *Az árok átívelése több ugrással*. In: *Múmiák*.

³⁴ Ld. pl. Szabó: *Alkotmányos válság küszöbén*. In: *Múmiák*. Uő.: *Tudjuk? Merjük? Tesszük?* In: *Múmiák*.

³⁵ Ld. pl. Szabó: *A Kisgazdapárt útja és tévútja*. In: *Múmiák*. Uő.: *A desztalinizáció vége*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*.

³⁶ Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Magyar Irodalmi Társaság, 1934, 8 sk. – Örömmel fedeztem fel a *Múmiák* örökségének szerkesztői utószavában, hogy Némethy Szabolcsnak és Somogyi Zoltánnak is eszébe jutott Ranke és Szekfű hivatkozott definíciója, igaz, ők a korszak írásainak összességére alkalmazták a kifejezést.

³⁷ Ld. pl. Szabó: *A neobarokk altengernagy és a kenderesi nagygyűlés*. In: *Múmiák*. Uő.: *Puha diktatúra – kemény demokrácia*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*.

Az így definiált történetpolitikai esszéket a teljes életmű szerteágazó tendenciáinak fényében olvasva egyáltalán nem tekintem melléktermékeknek vagy igazán komolyan már nem vehető őszikéknek. Éppen ellenkezőleg: úgy érzem, hogy Miklós ezekben találta meg teljesen önmagát. Mindig is az éppen égető politikai problémák érdekelték. Mindig távol állt tőle az értékmentes és steril történelmi ismeretfelhalmozás. Mindig a végiggondolandó kérdések inspirálták és sohasem a még kikutatatlan holt anyag. Mindig szűk volt neki a szakdiszciplínája, és a tudományterületeket elválasztó határokon átnyúlva gondolkodott. A történetpolitikai esszék pedig egyszerre kínáltak lehetőséget mindezeknek a törekvéseknek, és jól érzékelhető, hogy a szerző elemében érezte magát ezeket írva. (Egyszer már kicsúszott az ujjamból ez a toposz: lubickolt.)

De nem szimpla historizálás-e ez? („Azt az eljárást, amellyel egyrészt az aktuális társadalmi és politikai problémákat a történelemből vett példákkal fejezték ki, másrészt viszont a példaként szolgáló történelmi eseményt kiragadták a valódi összefüggéséből és politikai aktualitásokhoz idomították: historizálásnak nevezzük” – olvashatjuk a *Politikai gondolkodás* társadalomtudományos fejlődést áttekintő alfejezetének elején.³⁸) Azért nem az, mert a historizáló összemossa a politikát és a történelmet, a történetpolitika pedig csupán egymásra vonatkoztatja ezeket, s közben mindkét terület autonómiájának tiszteletben tartására törekszik. Tehát nem ír történelem helyett kortársaknak címzett parabolákat, és nem vetíti vissza a jelenkor problémáit, kategóriáit, normáit stb. a múltba. Egy pozitíviztikus történelem- és valóság-felfogás (mely ugyancsak hivatkozhat Rankéra, mondván: úgy kell történelmet írni, ahogyan az volt [wie ist eigentlich gewesen ist]) viszont joggal érvelhet amellett, hogy mindkét fölfogás idegen szempontokat projektál a múltba, s csupán fokozati különbség van közöttük. (Az egyik interjújában Szabó Miklós is elismeri, hogy a Horthy-korról értekezve gyakran írt a Kádár-kornak címzett „áthallásos” szövegeket.³⁹)

Úgy is meg lehet közelíteni ezeket az írásokat – s számomra ez a leginspirálóbb –, mint az életművön végighúzó tudásszociológiai kísérletezés újabb stádiumát. A hagyományos megközelítés alapkérdése – a *Mi konstituálta az éppen elemzés tárgyává tett gondolatot?* – ugyanúgy az esszék szervezőelve, mint korábbi munkákban. Megjelenik azonban egy újabb kérdés is, nevezetesen, hogy *mi készítette a szerzőt a kérdés föltevésére*, vagy másképpen fogalmazva, hogy *mik azok az előfeltételek, melyek magát az elemzést konstituálták*. A második kérdésnek nem kell feltétlenül explicitnek lennie, elegendő, ha az olvasó tudja, hogy ki beszél, a szerző pedig tudja, hogy az olvasója tudja ezt. A lehető legegyszerűbb példákat fölillantva azt mondhatjuk, hogy az Antall József gödöllői beszédéről vagy a Fidesz '94 utáni történelemszemléletéről írt elemzés⁴⁰

³⁸ *Magyarország története* 7/2, 893. – Mellesleg megjegyezve, Szekfű Gyula is rendkívül kártékonyan tartotta és megvetette a historizálást. Tudományos pályája azzal kezdődött, hogy *A száműzött Rákóczi* című könyvében nekiment a nagyságos fejedelem életét historizáló megközelítéseknek. Lett is belőle, ha nem is világra, de országra szóló botrány.

³⁹ Szilágyi: *I. m.*, 34.

⁴⁰ Szabó: *A gödöllői gondolat*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*. Uő.: *A FIDESZ történelemszemlélete*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*.

olvasója egyszerre kap képet arról, hogy milyen hatások formálták a regnáló miniszterelnök programját vagy a rivális párt emlékezetpolitikáját, és arról, hogy miként viszonyul ezekhez a gondolatokhoz az SZDSZ főideológusa.⁴¹

Annak lehetősége, hogy ne csak az elemzést tartalmát koncipiáljuk, hanem az elemzés előfeltevéseit és az elemzésben megmutatkozó elemzőt is elemzés tárgyává tegyük, természetesen mindig fennáll. Nem ebben van az újdonság, hanem abban, hogy itt az elemző mindezzel számol: egy pillanatig sem gondolja, hogy az előfeltevés-mentes szabadon lebegés állapotában leledzve interpretál, sőt el sem kívánja rejteni a kiindulópontként szolgáló meggyőződéseit, hanem éppen ellenkezőleg: egyszerre és egymástól szétválaszthatatlanul prezentálja tárgya elemzését és önmagát mint elemzőt. Nem éppen szakszerű és kellően komoly kifejezést választva *kétfenekű tudásszociológiának* nevezhetjük ezt az eljárást.

Mielőtt újra végigolvastam az életművet, úgy gondoltam, hogy a Tanár Úr hazatalált a késői publicisztikájában, s hogy éppen ezért értelmetlenség afölött mészálni, micsoda monográfiákat írhatott volna helyettük vagy mellettük. Most sem vitatom, lehet így is látni.⁴² De ha arra gondolok, hogy mi marad érvényes ezekből az írásokból száz év múlva, amikor az olvasójuk már szinte semmit sem tud az Antall-kormány körüli purparlékról, vagy hogy mit tudnék összerakni ebből az időszakból egy nem magyaroknak szánt válogatáskötetbe, akkor szomorúan kell elismernem, hogy a késői és a távoli olvasók csak töredékét foghatják föl annak a nagyságnak, ami Miklós kortársai előtt nyilvánvaló. Mégiscsak kár, hogy nem írta meg a magyar demokrácia bukducsolásának történetét a kiegyezéstől napjainkig. Vagy a totalitarizmusok összehasonlító elemzését. Vagy a politikai filozófiai nézeteinek integrálását lehetővé tevő opusát a 19. század uralkodó eszméinek 20. századi transzformációjáról: liberalizmusról, konzervativizmusról, szocializmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról és olyan hozzájuk kapcsolódó elméleti problémákról, mint a legitimitáció mibenléte, az ideológiák tipológiája vagy az utópiák szerepe.

Szabó Miklós 1990 utáni szellemi tevékenysége nem szűkült csupán a publicisztikára. Meg vagyok győződve arról, hogy ő éppen annyira alkotómunkának tekintette a gyakorlati politikában való tevőleges részvételét is, mint az írást.

Azt ugyan, tudomásom szerint, sehol sem mondta feketén-fehéren, hogy ő azért jó, másoknál jobb politikus, mert birtokában van az elemzéshez és a helyes döntésekhez szükséges történelmi-politológiai háttérismereteknek,⁴³ de politikai publicisztikájából sugárzik ez a meggyőződés. Míg mások (ha nem is mindenki) a jelenkor kicsinyes problémáival vesződnek, és csak egy igen szűk

⁴¹ Ő nevezte magát az SZDSZ ideológusának. – Csizmadia: *I. m.*, 88. Szabó: *A rendszerváltás prolongálódott*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*, 275.

⁴² Nem tudom, hogy a *Múmiák öröksége* Előszavának utolsó mondatai (6. o.) csupán túlzott szerénységből vettek-e papírra, vagy valóban így vélekedett-e az alkotójuk: „Egy régivilágbeli szerző »Tiszavirágok« címmel adta közre publicisztikai írásait. Bizonytalán azok, de kordokumentumok is.” Hajlamos vagyok azt gondolni, hogy ha igazán így értékelte volna írásait, akkor nekilátott volna az elmaradt monográfiáknak.

⁴³ Azért egy ízben mintha erre utalna: „...minden önhietség nélkül regisztrálok, hogy *mint szakembernek és politikusnak* bizonyos nevem lett a közéletben...” – Szabó: *A rendszerváltás prolongálódott*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*, 276. (Kiemelés: S. I.)

perspektívában látnak, addig ő képes a dolgok gyökeréig ásni, és kellően széles kontextust figyelembe venni – jól érzékelhetően ezt gondolta. Sőt arról is meg volt győződve, hogy mindemellett még különleges politikai képessége is van. „Politikai kötélháncos voltam, a politikai túlélés virtuóza. Érzésem volt ahhoz, hogy bizonyos fokokat kitapogassak. Hogy nagyképpően mondjam: rizikókalkulálásban elég jól működtem, meg tudtam ítélni, hogy mi az, amitől még nem rúgnak ki” – meséli Csizmadia Ervinnek,⁴⁴ s majdnem ugyanezt mondja Szilágyi Sándornak is: „...későbbi politikusi éneket is dicséri [...] hogy a kockázat-felismerő-képességem jól működött.”⁴⁵

Úgy gondolta tehát, hogy az SZDSZ első vonalbeli politikusaként és pártideológusaként ugyanazt folytatja, mint amit a könyvtárban és az íróasztala mellett csinált, s hogy a tudományos és a politikai tevékenysége között közvetlen kapcsolat van. (Tudomásom vagy inkább sejtésem szerint még egy ember élt ehhez hasonló meggyőződésben a rendszerváltó nemzedékből: Antall József.)

Ha akár csak föltéve, de meg nem engedve osztjuk is ezt a meggyőződést, akkor Szabó Miklós tudományos munkásságát sem lehet a politikusi tevékenységét figyelmen kívül hagyva elemezni. Ennek azonban csak akkor lehet nekifogni, ha előbb határozott véleményt alkotunk az 1990 és 2000 között történekről, s egyáltalán a magyar rendszerváltásról. Ezt pedig képtelenség úgy tenni, hogy ne osszuk meg az olvasóinkat, s ne vonjuk magunkra legalább az egyik, vagy ha középen állunk, akkor mindkét oldalról az elfogultság vádját. Tudom tehát, hogy mire számíthatok, amikor mégis megpróbálok.

Amint az már *Az újkonzervativizmus*-könyv kapcsán szóba került, Szabó Miklós ádáz ellensége volt mindenféle jobboldali politikának, s talán nem túlzás azt állítani, hogy még a legvisszafogottabb konzervatívokban is potenciális fasisztát látott. (Hogy mi a magyarázata ennek az érzelmi túlfűtöttségnek, nem tudom, de mindegy is. Talán keresztény középosztálybeli származását⁴⁶ kompenzálta túl?) Nem csoda hát, ha az MDF-re is gyanakodva tekintett, és nem vitás, hogy volt is erre oka. (Mindenekelőtt persze Csurka egyre kevésbé titkolt, s végül már harsányan képviselt antiszemitizmusa miatt, de nem csak ezért.⁴⁷) Ennek ellenére ma már úgy látom, hogy a kilencvenes évek elején kialakult hideg polgárháború (amely azóta is tart), egyik legsúlyosabb teher-tétele a hervadozó magyar demokráciának, s hogy a gyűlölet-lövészárkok ki-ásásáért bőséges felelősség terheli a Szabad Demokraták Szövetségét és Szabó Miklóst is. (Csupán a tisztesség kedvéért jegyzem meg: annak idején én is osztottam Miklós és az SZDSZ többi héjájának álláspontját.) Bárhogyan is vélekedjen valaki Antallról, Borossról, Jeszenszkyről, Kónyáról stb., azt józan ésszel mégsem lehetett gondolni róluk, hogy a húszas évek legelejére vagy a harmincas évek végére akarták visszavezetni Magyarországot. (Már csak a külpolitikai konstelláció sem adott erre esélyt.)

⁴⁴ Csizmadia: *I. m.*, 80.

⁴⁵ Szilágyi: *I. m.*, 42.

⁴⁶ Szilágyi: *I. m.*, 36. Szabó: *A rendszerváltás prolongálódott*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*, 273.

⁴⁷ Nem sorolom föl, mi minden miatt. Ezek szinte leltárszerűen gigyűjthetők a publicisztikájából.

Szabó Miklós politikai publicisztikájának szinte minden korabeli darabja vészharangot kongat a közeledő fasizmusra hivatkozva, és frontálisan támadja a kormánypártokat. S teszi ezt olyan mélységes elfogultsággal, ami egy objektivitásra szocializált társadalomtudóstól egyszerűen elfogadhatatlan. Az elemzés tárgyának megértésére (egy-két kivételtől eltekintve) jószerint semmiféle kísérletet sem tesz, ehelyett olyan fantomokkal viaskodik, melyeket (igaz, részben a valóságból merítve) ő maga teremtett.

Csupán két rövid illusztráció az elmondottakhoz. „*A diktatúra csak felülről épülhet ki. [...] A diktatúra nem az utcáról fenyeget, hanem a kormányhivatalok felől.* A diktatúraépítés legfontosabb területe az a gyakorlat, amely a korábbi rendőrállam kulcsintézményeit nem szüntette meg [...] hanem átvette és használja ezeket az intézményeket. [...] Az MDF-kormány oldaláról kiépülő diktatúraszervezési tendencia jellegzetes intézménye az a gyakorlat, amely a kormánypártot szemmel láthatóan *állampárt* helyzetében lévő pártnak tekinti. [...] Az állampártnak államideológiája van. Hivatalos álláspontként érvényesül minden területen. [...] ...a diktatúrát készítik elő azok a szervezetek, amelyek [...] az utcán is képviselni tudják a kiépülő diktatúra politikai törekvéseit.”⁴⁸ „Az MDF-nek azért kell liberális irányzatának is lennie, mert ha nem lenne, akkor minden megfigyelő reakciósságnak tartaná az MDF »keresztény demokráciáját«, és fasizmusnak tartotta volna, már a Debreczeni-leleplezés előtt is, a népnemzeti vonulatot.”⁴⁹

(Csupán egy apró megerősítő illusztráció ahhoz, hogy ortodox „urbánus–liberális – szabad demokrata” szemszögből is lehetett másképpen ítélni abban az időben is. Éppen most olvastam végig Petri György új interjúkötetét, melyben a túlárnyalt politikai nézetekkel és diplomatikus udvariassággal semmiképpen sem vádolható költő 1993-ban így nyilatkozik: „...annak ellenére, hogy a jelenlegi kormánykoalíció erősen jobboldalinak mondható, nem képesek megakadályozni azt, hogy választások legyenek, nem is akarják. Azt hiszem, a Boross tulajdonképpen egy szürke, nyugodt figura, aki inkább az MDF-et próbálja ezzel a viszonylag higgadt kormányzási stílussal egy kicsit szalonképessé tenni megint.”⁵⁰)

Nem csak a személyes indulatok magyarázzák ezt a – nehéz szívvel írom le – méltatlan teljesítményt, hanem a doktrinerség is. Közhely, de ezúttal is igaznak bizonyul: a tudományban legtöbbször (nem mindig) erény a világos fogalomalkotás, a határvonalak éles meghúása és az adódó konklúziók mindenre való tekintet nélküli levonása. Azonban ugyanezt a politikában alkalmazva kizárjuk a békés egymás mellett élés egyik legfontosabb eszközét, a kompromisszumot.

⁴⁸ Szabó: *Ki készül itt diktatúrára?* In: *Múmiák*, 306 skk. – Az utolsó mondatban szereplő „tudják” helyén az eredetiben „tudja” áll. A kihagyott mellékmondat miatt kellett többes számba tennem a szót.

⁴⁹ Szabó: *A kétfelé szereplő kormány.* In: *Múmiák*, 317.

⁵⁰ *Petri György különöse.* Tasi József beszélget Petri Györggyel. Petőfi Irodalmi Múzeum – Kertész Imre Intézet – Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, Budapest, 2023, 333.

Nem folytatom tovább, bár van még Szabó Miklósnak néhány olyan magyarázatként itt is figyelembe vehető intellektuális karakterjegye, melyekre rövidesen kitérek. Kérem az olvasót, hogy miközben majd olvassa a később következő a bekezdéseket, gondoljon arra is, hogy milyen hatásuk lehet az ott bemutatottaknak a gyakorlati politikára.

Az első rész lezárásaképpen szeretnék röviden kitérni egy olyan recenzióra, mely tartalmazza a Tanár Úr egész életművére érvényes metodikai ars poeticát is. Az elemzett mű Izsák Lajos tananyagának és ismeretterjesztésnek szánt könyve a 20. század második felének magyar történelméről.⁵¹ A recenzens végítélete feltétel nélkül pozitív: „A munka kitűnő tankönyv, aki olvassa, érvényes és adatgazdag ábrázolást vesz a kezébe.”⁵² Előtte azonban igen súlyos – attól tartok, nem csupán Izsák Lajosra, hanem a történelemszakma számottevő hányadára is érvényes – ellenvetéseket fogalmaz meg.

Egy történelemtankönyv természetesen nem tartalmazhat hosszas bevezetőt és közbeszúrt kitérőket írója módszertani és világnézeti előfeltevéseiről, de az baj, ha szerzőnek nincs is átgondolt „értelmezési kerete”. Mert ha nincs neki, akkor – inkább öntudatlanul, mint tudatosan – a közvélekedés közheleiből fogja meríteni a szükséges kiinduló- és viszonyításai pontokat. (Izsák például – szögezi le a kritikusa – egy „naiv demokratizmus” alapján elemzi a kommunista diktatúra különböző szakaszait: „a rendszer rossz, mert diktatúra volt, mert elnyomta a népet.”⁵³)

140

A másik problémát a doktriner forráscentrikusság okozza – folytatja a recenzens. Tudjuk, hogy a történettudomány attól tudomány, hogy csakis megfelelő kritikával átvilágított forrásokra hagyatkozik. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a forrásokból kibontható – mindig és alighanem szükségképpen töredékes – képet magával a múltbéli valósággal azonosítsuk, és úgy tegyünk, mintha csak az létezne, amiről rendelkezésünkre állnak a történettudomány hagyományos kútfői.

A recenzens nem boncolgatja tovább ezt a problémát, de azt hiszem, hogy így is elég világos az álláspontja: a történelemsznek nem a forrásokat kell sorba rendezve ismertetnie, hanem komplex kép megrajzolására kell kísérletet tennie a fölmerülő kérdéseket sorra véve. Ha hiányoznak ehhez a történettudomány klasszikus forrásai, akkor meg kell próbálnia más kútfők segítségével boldogulnia. (Például az oral history módszereivel, de megfelelően elemezve még a politikai pletyka is forrásként szolgálhat.⁵⁴) Ha pedig semmiféle forrás sem áll rendelkezésünkre egyik-másik kérdés megválaszolásához, akkor azt kell

⁵¹ Izsák Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990*. Vince, Bp., 1998.

⁵² Szabó: *Közelmúltunk mint tananyag*. In: *Viszonylag békésen*, 127.

⁵³ Szabó: I. m., 124. – Hasonló ellenvetéseket találunk a Romsics Ignác tankönyvéről (*Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999.) írt recenzióban is. Ld. *Az emelkedő magyar nemzet huszadik százada*. In: *Viszonylag békésen*.

⁵⁴ Vö. Szabó: *Közelmúltunk mint tananyag*. In: *Viszonylag békésen*, 124. Uő.: Gyurkó Lajos. In: *Meggyőződés és opportunizmus*, 148. Uő.: A desztalinizáció vége. In: *Meggyőződés és opportunizmus*, 169.

egyértelművé tennie, hogy itt bizony hiányoznak az egyes mozaikdarabok.⁵⁵

Hannah Arendt nyomán hajlamos volnék úgy összefoglalni az elmondottakat, hogy nem árt, ha a történész is ellenáll a gondolatatlanság csábításának, és nem felejt el szembenézni a szorgos és szakszerű tevékenysége során fölmerülő kérdésekkel. Lehetőleg minden kérdéssel.

*

Egy kicsit most már jobban értem a Tanár Urat, de az is világossá vált menet közben, hogy pusztán a módszerét elemezve nem juthatunk eléggé közel hozzá. Mert van itt még valami más is, amit talán úgy hívhatunk, hogy észjárás.

Hogy mit is érthetünk pontosabban e kifejezés alatt egy intellektuális portrét rajzolgatva, korántsem magától értetődő, s ezért egy kapcsolódó esszében kísérletet tettem a terminus körülírásra.⁵⁶ Kitérőként ide kellene most másolnom ezt az írást teljes egészében, ám ehhez túlságosan hosszú, s ezért csak a legszükségesebbekre szorítokozom.

Először Jung lélektani típusainak leszűkítése által próbáltam számba venni az intellektus működésének jellegzetesnek tekinthető variánsait. A négy extrovertált típus esetében ez könnyedén ment, az introvertáltság szóba jöhető változataival kísérletezve azonban mindenféle bonyodalmak álltak elő.⁵⁷ (Nem csak a szűkítésükre tett kísérlet okozta ezeket, maga a jungi koncepció is bizonytalan.)

Végül arra jutottam, hogy érdemes megkülönböztetnünk a Jung nyomán többé-kevésbé lajstromba vehető intellektuális típusokat és az ezeket tovább árnyaló és specifikáló, az *előbbiekkal olykor szoros* korrelációt mutató, olykor azonban csak esetleges kapcsolatban álló *észjárásokat*.

A típusokkal ellentétben a szóba jöhető észjárások katalógusának megalkotását nem érdemes erőltetni. Inkább ahhoz hasonlóan célszerű közelíteni feléjük, mint a szemet szűrő testi tulajdonságokhoz. A legtöbb ember nem rendelkezik kirívó mentális képességgel vagy habitussal, némelyek azonban igen. Csak azoknak tulajdonítsunk sajátos észjárást – javasoltam ebben az írásban –, akiknek van valamilyen átlagtól eltérő, különleges módon működő képességük vagy habitusuk. Például szemet szűrő, hogy Leibnizből vagy Wittgensteinből egyre csak folynak a zseniálisnál zseniálisabb ötletek, de közben képtelenek összetákolni egy többé-kevésbé szisztematikusan felépített könyvet, hogy Marx akkor érzi igazán elemében magát, ha valaki mással vitatkozhat, hogy Samuel Beckett (ne csak filozófusokat mondjunk) milyen mérhetetlenül pesszimista, hogy Mikszáth Kálmán úgy bánik az anekdotákkal, mint más a fogalmakkal stb.

⁵⁵ Érdemes összevetni a két ímént hivatkozott recenziót a *Politikatudomány – politikai elmélet – elméletitörténet* című tanulmánnyal, mely a politológus Szabó Miklós ars poeticájának tekinthető. – Társadalomkutatás, 1987/3.

⁵⁶ Sümegi: *Észjárások és intellektuális típusok*. (Kézirat.)

⁵⁷ A pszichológus a két „beállítottsági típust” (extrovertált, introvertált) négy úgynevezett „funkciótípussal” (gondolkodó, érzékelő, érzelmes, intuitív) szorozta össze, s így összesen nyolc típus között tett különbséget. – Vö.: Carl Gustav Jung: *Lélektani típusok*. (Összegyűjtött munkái 6.) Bevezetés és X. fejelet. Scolar, Bp., 2010.

Szabó Miklósnak különlegesen összetett észjárása volt. Alább megpróbálom sorra venni ennek a komponenseit.

(*Lényeglátás.*) Mind közül a legfontosabb az, amit Jung intuíciónak nevezett, s amit az általa használt jelentésben talán lényeglátásként magyaríthatunk. A Tanár Úrnak különösen erős volt ez a képessége, és szívesen engedett neki szabad utat.

A lényeglátók szüntelenül a jelenségek mögötti rejtett dimenziókat kémlelik, és többnyire föl is fedeznek ott valami olyat, ami a jelenségek megszokott értelmét felülbírálja vagy egyenesen a visszájára fordítja. Vagy – az alaklélektan kulcsterminusait használva – fogalmazhatunk úgy is, hogy a lényeglátók virtuóz módon képesek az eléjük tárul bonyolult látványokban új formákat felfedezni, vagy azokba belelátni, s eközben, éles kontúrokkal elválasztani az alakot és a hátteret, megkülönböztetni a lényegét és a lényegtelenet. Nagy lényeglátók nélkül valószínűleg nem volnának lehetségesek a tudományos forradalmak, de mint szinte mindennek, ennek a képességnek is megvan az árnyoldala. A lényeglátó hajlamos olyasmit is látni, ami nincs.

Szabó Miklós intuitív erejét megcsodálhatjuk például a bolsevizmusról, a Horthy-korszakról vagy a Kádár-korról adott leírásaiban: mindegyik rezsimről képes volt egyszerű, világos, koherens, plauzibilis és revelatív erővel ható magyarázattal szolgálni.

A bolsevizmus háború poklából született meg, és azért volt képes győzedelmeskedni, mert azonnali békét és földosztást ígért. Aztán néhány évvel később olyan modernizációs diktatúrává alakult, mely kompromisszumot és kíméletet nem ismerve tört a céljai felé. Majdnem minden ebből magyarázható: a terror, a Gulag, a „személyi kultusz”, a kolhozosítás stb.⁵⁸

A Horthy-korszak parlamentáris demokráciája csupán díszlet volt, a kor lényege abból az erőszak-potenciálból érthető meg, mely a forradalmak bukása után először felszínre tört, majd elcsendesedett, de mint fenyegetés mindvégig megmaradt.⁵⁹

A Kádár-kornak nem voltak távlatos céljai. Kádárék voltaképpen csak egyetlen dolgot akartak: féken tartani az embereket, és megőrizni a saját hatalmukat. Minden ezt szolgálta: a diktatúra fölpuhítása, a jóléti intézkedések, a kultúrpolitika engedékenysége, a gazdasági reform és a nyugati hitelek.⁶⁰

Ezek az (itt csak tökéletlenül felidézett⁶¹) koncepciók nyilván nem állnak minden vitán felül, de megragadják valahogyan a tárgyukat, és válaszolnak arra a kérdésre, hogy mi is volt a bolsevizmus, a kádárizmus vagy a Horthy-kor. S amint azt az Izsák-recenzió kapcsán már láthattuk, korántsem magától értetődő, hogy minden történelmi szakmunka – akár több száz oldalnyi kigyózás után – képes erre a teljesítményre.

⁵⁸ Ld. pl. Szabó: *A jó kommunista*, 142 skk.

⁵⁹ Ld. pl. Szabó: *A neobarokk altengernagy és a kenderesi gyűlés*. In: *Múmiák*.

⁶⁰ Ld. pl. Szabó: *Az árulás világa: a Kádár-rendszer*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*.

⁶¹ Nem lehet úgy összefoglalni és átfogalmazni ezeket az elméleteket s általában Szabó Miklós eszmefuttatásait, hogy ne érje számottevő veszteség az olvasót. Szerencsére mindenkinek rendelkezésére állnak a könyvei.

De nem csak az átfogó elméletekben tanulmányozhatjuk a lényeglátás képességet, hanem az alábbiakhoz hasonló apró észrevételekben is (melyeket tucatszámra találhatunk a Tanár Úr írásaiban). „...»kollektív vezetés«. Ez a formula nem volt egészen üres frázis. Működése azt jelentette, hogy a vezetés első vonalához tartozó funkcionáriusok, a Politikai Bizottság tagjai, a Központi Bizottság titkárai nem kerülhettek egymáshoz képest előnyös helyzetbe azáltal, hogy az egyik többet vagy jobban szerepelt, mint a másik. [...] Ez az elv vonatkozott a szereplés minőségére is. Mindenkinek ugyanaz a szürke és jellegtelen viselkedés és szónoklási stílus volt kötelező. Senki sem találhatott ki magának személyes imagót, egyéni arculatot, mert ezzel megrövidítette volna elvtársait, megsértette volna a »kollektív vezetés« magatartási szabályait.”⁶²

„...a Zsdanov- vagy Hruscsov-féle funkcionárius típus [...] számára a kultúra egyfajta deviancia volt, s csak abban különbözött a vallástól vagy az alkoholizmustól, hogy kevésbé volt káros és fel lehetett használni propagandacélra is.”⁶³ Mintha Rejtő Jenőt olvasnánk, de közben mégis szakszerű és precíz.

Azt hiszem, hogy a lényeglátás képessége (vagy inkább annak túlbujánzása) vezetett olykor egészen fantasztikus ötletekhez is. A kedvencem a Sztálin halálával kapcsolatos hipotézis. Föltehető – még ha nem is bizonyos –, hogy a szeretett vezér nem a dácsájában múlt ki, hanem a Politikai Bizottság tagjai fojtották meg – olvashatjuk *A jó kommunistában*.

S hogy ezt honnan lehet tudni? Hruscsov többször elmesélte Nyugaton, hogy Berija pisztolyt rántott, amikor a PB ülésén le akarták tartóztatni, aztán dulakodás közben a többiek megölték. Ám ez nem igaz, hiszen Beriját bíróság elé állították, majd annak rendje és módja szerint föllógatták. Ilyesmit azonban senki sem talál ki magától – szögezi le a történész. Tehát akkor nem Beriját fojtották meg, hanem valaki mást. És ki halt meg akkortájt? Na, ugye.⁶⁴

És íme egy hasonlóan nyakatekert gondolatmenet a „való életből”. 1988 nyarán a szakkollégiumok Balatonszárszón tartották a nyári táborukat, ami egyszersmind az antikommunista ellenzék seregszemléje is volt. Táborozás közben érkezett a hír, hogy Grósz Károly váratlanul találkozni fog Aradon a székely falvak leromboltatására készülő Ceaușescuval. S akkor egyszerre csak kiállt valaki a színpadra, és közölte, hogy táviratot fogunk küldeni Grósznak, ám annak szövegét már nincs idő megvitatni, mert zár a szárszói posta. Ha mindenki egyetért, akkor az lesz az aláírás, hogy „a tábor résztvevői”; ha egyesek nem értenek egyet, az ő létszámukat levonjuk az összlétszámból, és az lesz az aláírás, hogy „a tábor x számú résztvevője”. A távirat szövege nagy felzúdulást okozott, mert az is szerepelt benne, hogy ha Ceaușescu nem tér azonnal jobb belátásra, Magyarország szakítsa meg a diplomáciai kapcsolatokat Romániával. Ez szinte senkinek sem tetszett, de hát zárt a posta, egységbontók meg nem akartunk lenni.

⁶² Szabó: *A nyakaszegett Münchhausen báró*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*, 98.

⁶³ Szabó: *A Kádár-emlékmű sarokfigurája*. In: *Múmiák*, 202. – Csupán a rend kedvéért: a teljes mondat azt állítja, hogy Aczél György nem olyan volt, mint a két nevén nevezett szovjet elvtárs.

⁶⁴ Szabó: *A jó kommunista*, 200 sk.

Aztán egy-két órával később megjelent a pulpituson Szabó Miklós, és elmondta, hogy a táviratot ő fogalmazta, és sejtette, hogy az egész machinációt (az utolsó pillanatban ismertetni a szöveget stb.) ő ötölte ki. A diplomáciai kapcsolatok megszakítását kilátásba helyezni igenis okos dolog – magyarázta –, mert ettől majd megijednek az oroszok (mondván, Úristen, bomlik a tábor!), és ráparancsolnak a románokra.

(*Teoretizálás.*) Ha megragadtuk a lényegét, és világos különbséget tettünk alak és háttér között, máris elkezdene körvonalazódni előttünk a jelenségeket összekötő kapcsolatok és az ezeket általánosító elméletek. A két képesség közötti reláció nem szükségszerű, de azt talán megkockáztathatjuk, hogy a lényeglátók hajlanak a gyors és olykor improvizatorikus elméletalkotásra. E tekintetben Szabó Miklós Heller Ágnessel állítható párhuzamba: csak úgy dőltek a teóriák mindkettőjükből, bármi is került eléjük, azonnal fogalmakat, alkottak, tipizáltak, logikai kapcsolatokat vázoltak föl. Álljon itt példaként két – szinte taláalomra kiválasztott – idézet.

„A hierarchikus üzemszervezet *felépítmény* jellegű – azt mindig kifogásolom, ha csak az államot tekintik felépítménynek, holott a felépítmény alapformája az üzem, a modern állam csak azt utánozza. [...] A bolsevik rendszer [...] egyfajta szocialista kísérlet volt. Ennek első formája [...] az úgynevezett munkásellenőrzés volt. [...] ...mit is kívánnak a munkások a szocializmustól. Elsősorban az üzem hierarchikus szervezetének felszámolását. Néhol agyonverték a mérnököket és a művezetőket, akik addig hajtották őket. [...] Csak '18 tavaszán vetődött fel, hogy a termelést valahogy meg kellene indítani, akkor rögtön kiderült, hogy azt egyetlen módon lehet, vissza kell állítani a polgári munkaszervezetet [...] ami maga a kapitalizmus.”⁶⁵

„A romantika egyik központi ideálja az egyéniség. A romantika nem kevésbé individualista irányzat, mint a liberalizmus, amit opponál, de személyiségszéménye nem a felvilágosodásból örökölt, mindenkinél azonos általános emberiben megragadható személyiségmodell, hanem az egyes személyt a többitől megkülönböztető, ha tetszik, extrém, különlegességekben megragadható személyiség. Előbbit a filozófia – főleg Kant –, utóbbit a művészet jellemzi. A romantikus személyiségszéményből általános filozófiai magyarázóelvet Schopenhauer, majd még inkább Nietzsche csinált.”⁶⁶

Szándékosan citáltam két olyan példát, melyek nem Szabó Miklós szűkebben vett szakterületéről valók. A második idézet mélyen behatol az esztétika és a művészettörténet terepébe, az elsőről meg nem is tudom megmondani, hogy hová sorolható: szervezettan, vezetéselmélet, közgazdaságtan, politikaelmélet, antropológia, pszichológia? (Mégfordul talán az olvasó fejében, hogy ezeket a gondolatokat a szerző áttemelte valakitől, csak elmulasztott a forrásaira hivatkozni, de szinte biztosan nem így van. Rövidesen visszatérek erre.)

(*Fragmentálás.*) Ezekből az ad hoc „kiszéleletekből” (néha nem is olyan kicsik) Szabó Miklósnál sem lesz nagyelmélet. (Mint ahogyan Marxnál vagy Wittgensteinnél sem lett, a nevükkel összekapcsolódó nagyelméleteket nem

⁶⁵ Szabó: *A jó kommunista*, 132, 145 sk.

⁶⁶ Szabó: *Schmitt Jenő Henrik és a magyar forradalmiság*. In: *Múmiák*, 34.

ők, hanem a tanítványaik komponálták meg.) Nem tudok hézagmentes magyarázatot adni arra, hogy miért nem. Talán mert a szüntelenül áramló ötleteik nem hagynak elegendő időt a nagy kompozíciókra, hanem megállás nélkül sodorják újabb és újabb koncepciók felé ezeket az alkotókat? Vagy mert az ad hoc teóriáik túlságosan sokfelé kanyarognak, és nem kovácsolhatók egységgé? Vagy a nagyelméletek megalkotásához szükséges leegyszerűsítő dogmatizmus hiányzik az auctorokból? Azt hiszem, mindegyik föltevésben van némi igazság.

Amikor fönt azt mondtam, hogy a késői cikkekben Szabó Miklós hazatalált, az az impresszió is vezetett, hogy ő láthatóan sokkal jobban érezte magát, ha csak az ötletei és észrevételei kifejtésére korlátozódhatott. Írt ugyan korábban két nagyobb monográfiát is, de mind a kettőt valamilyen kívülről jövő készítésnek engedve. (Az elsőt, *Az újkonzervativizmust* – ha jól tudom – kandidátusi értekezésnek szánta, csak nem engedték megvédeni.⁶⁷ A *Politikai gondolkodás* megírása pedig munkaköri kötelessége volt – még ha igen megtisztelőnek vehető is ez a kötelesség.) Aztán amikor megszűntek ezek a külső ösztökélések, már csak rövidebb írásokat írt. Kis túlzással, minél inkább előrehaladt vele az idő, annál rövidebbek lettek a szövegek.

(*Világosság.*) A lényeglátás alighanem összefüggésben áll a különösen világos és koherens leírások, elemzések vagy egyéb okfejtések megalkotására és prezentálására való képességgel is. (Itt sem hiszem, hogy szükségszerű a kapcsolat, de aki gondol valamit a lényegről, annak a fejében logikusan rendeződnek el a dolgok, és aztán már „csak” el kell mondania vagy le kell írnia azt, ami belül összeállt.) Szabó Miklós ebben is nagy volt: kérem a tisztelt olvasót, hogy olvassa el, mondjuk, a magyar szellemtörténetet bemutató esszéjét,⁶⁸ de kiváló példa a „Tízketetesbe” írt (fönt már röviden ismertetett) elegáns összefoglalása is.

Persze ennek a képességnek sem csak pozitívumai vannak. A valóság olykor nem világos és nem koherens, ez a típus azonban hajlamos ezt figyelmen kívül hagyni, és akkor is mindent lekerekíteni, amikor az nem indokolt.

(*Anekdotalizmus.*) Szabó Miklós remekül tudott és szeretett is mesélni. Ezt mindenki tapasztalta, aki személyesen ismerte őt, de pusztán az írásaiból is jól látható: mindig megragadta a lehetőséget, amikor módja nyílt egy-egy érdekes és tanulságos történet elbeszélésére. (E tendencia tanulmányozásának műfajából adódóan a magnókazettákról átírt *A jó kommunista* a legjobb forrása.)

Ez a hajlam talán ellentmondani látszik az eddig föl sorolt képességeknek, de csak akkor, ha az anekdotizmust a fecsegéssel azonosítjuk. (Ami általánosságban nem alaptalan, hiszen a történelmi bulvár létező műfaj, de ebben az esetben egészen más a célzat.) Szabó Miklóst nem a zaftos történetek, mások intim titkai vagy a magánéleti botrányok érdekelték, hanem azok az emblematisz események, melyek képesek voltak megvilágítani vagy sűrítve fölmutatni egy-egy korszak vagy probléma lényegét. Az ő anekdotái legtöbbször fogalmakat helyettesítettek, árnyaltak vagy illusztráltak, és az absztrakció szürkeségét

⁶⁷ Vö. Köbel: *I. m.*, 35. 94. lábjegyzet.

⁶⁸ Szabó: *A harmincas évek, a magyar szellemi élet nagy korszaka*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*.

kívánták érzékletességükkel ellensúlyozni. Ismét szinte csak taláalomra mások ide három példát.

Az első egy vicc a Rákosi-korszakból: „Rákosi elvtárs [...] áruhában a nép közé ment, látni, mennyire szeretik őt. Beült egy moziba, elkezdődött a híradó, ő megjelent a vásznon, a mozi közönsége felpattant, ütemesen tapsolt és ritmikusan éltette. Rákosi elvtárs szerényen ülve maradt, erre lehajolt hozzá a szomszédja. *E [kipontozott rész – S. I.] miatt akar Recskre kerülni?*”⁶⁹

A másik egy személyes reminiscencia: „E sorok írója nem kívánja idealizálni a '45 előtti rendőrséget, de felidézi gyermekkori emlékeit arról, hogy mit kell érteni a rendőrségi szolgáltatás jellegén. Az iskolában is, szüleink is azt verték a fejünkbe, hogy ha az utcán elveszünk, akkor szóljunk a »rendőrt bácsinak«, annak az a dolga, hogy a hazakerülésünkről gondoskodjon. Tartok tőle, hogy a mai rendőr ezt távolról sem sorolja a feladatai közé.”⁷⁰

A harmadik pedig egy anekdota. „Nem tudom megállni, hogy az olvasót egy másik, ide tartozó pletykával is mulattassam. Ez ugyan nyilvánvalóan nem igaz, de ez is „*si non e vero, e ben trovato*”. E szerint valami egyházpolitikai szerződés lett volna esedékes Csehszlovákiával, ennek megkötésére magyar egyházpolitikai delegáció utazott Prágába, amit Olt [Olt Károly – S. I.] vezetett, és magyar püspökök is a tagjai voltak. A banketten, ahol jelen voltak cseh és szlovák püspökök is, Olt részegen azt adta elő, hogy ne írjanak alá szerződést a revizionista Kádár-vezetéssel, mert annak órái meg vannak számlálva. A püspökök eufóriába estek attól, hogy feljelenthetik az egyházügyi hivatal vezetőjét, és nem is mulasztották el az alkalmat.”⁷¹

146

(*Monologicitás.*) Nehezen tudom elképzelni Szabó Miklóst, amint szemináriumot tart. Nem azért, mert nem érdekelte a másik (nem tudom, hogy érdekelte-e, de úgy hiszem, hogy igen), hanem mert rendkívüli koncentrációval fordult a maga gondolatai és elméletei felé.

Tanulmányos ebből a szemszögből is végigolvasni a *Viszonylag békésen* című kötetbe összegyűjtött recenzióit. Figyelmesen és kellő tisztelettel olvasott, de alighogy nekifogott, máris elkezdte a saját nézeteire vonatkoztatni, vagy a maga rendszerébe beépíteni a másik mondókáját. Nem eszmét cserélt, hanem inkább beszótte és megemésztette azt, ami elékerült.

Ugyanezt látjuk akkor is, ha a második korszakának nagytanulmányait vizsgáljuk: szinte egyáltalán nem is hivatkozott, még a nagy reputációjú társadalomtudományos folyóiratokban (*Világosság*, *Medvetánc* stb.) megjelent tanulmányaiban sem. Vajon mit olvasott és mit nem? Melyek azok az említés nélkül hagyott szekunder irodalmak, amelyek mégis hatottak rá? Vagy mindent ő gondolt ki? Nem kapunk választ ezekre a kérdésekre az írásaiból.

Életművét ismerve szinte elképzelhetetlen, hogy elméleti forrásait, kedvenc szerzőit külön tanulmányokban interpretálja, majd a számára fontos gondolataikra építve haladjon előre. Sohasem elméletalkotókról írt, hanem mindig jelenségekről és problémákról. A munkáiban mégis fölbukkanó jelentős gondolkodók

⁶⁹ Szabó: *A jó kommunista*, 63.

⁷⁰ Szabó: *Politikát legendáriumáról*. In: *Múmiák*, 194. – Az írás 1992-ben született.

⁷¹ Szabó: *A desztalinizáció vége*. In: *Meggyőződés és opportunizmus*, 171.

(mondjuk Szabó Dezső, Klebelsberg Kunó vagy Prohászka Ottokár) sohasem vita- vagy beszélgetőpartnerei, hanem tudásszociológiai elemzésének tárgyai.⁷²

Mivel mindennek ellenére mégis nyilvánvaló, hogy rengeteget olvasott (az újjából csak nem szophatta azt a töméntelen ismeretet, ami ott volt a fejében), csak azt tudom magyarázatképpen feltételezni, hogy mindent úgy olvasott, ahogyan a recenzióinak tárgyait. Nem receptíven, hanem „instrumentálisan”: mindent a maga nézőszögéből, mindent azonnal átfogalmazva a saját nyelvére, beleillesztve az őt érintő problémákba, és ebből fakadóan szelektíven. Nem dialogizált, csak ment előre a saját feje után.

(*Kategorikusság.*) Szabó Miklós maradéktalanul tisztában volt azzal, hogy a tudásszociológia univerzális fogalma valamilyen pluralista igazságfogalmat involvál,⁷³ de soha semmilyen jelét sem adta annak, hogy önmagára is alkalmazta volna ezt a belátást. (Éppen ellenkezőleg: bőségesen idézhetnénk tőle olyan megfogalmazásokat, amelyekben arról nyilatkozik vagy egyenesen nyilatkoztat ki, hogy egy-egy nézet vagy cselekedet, helyes-e vagy helytelen.⁷⁴)

Éppenséggel persze gondolhatta azt is, hogy – pontosan azért, mert minden tudás léthez kötött – nem érdemes állandóan azt mondogatni, hogy ez az én nézetem. A hallgató vagy az olvasó úgysis tudja, hogy az épp elhangzót én állítom, s természetesen csak a magam nevében, és nem a jóisten vagy az e kontextusban vele ekvivalensnek tekinthető Igazság megbízásából.

A pluralitás valódi és mély belátásának és átélésének azonban még így gondolkodva is helyet kellene hagynia az idegennel szemben tanúsítandó megértő és elfogadó attitűdnek. Ha a léthelyzet mindig áthatja a gondolatokat, és nincsenek tiszta igazságok, akkor a tudásszociológiai elemzés nem (de legalábbis nem *csak*) megsemmisít, hanem el is mélyíti a megértést. Ha látom és értem, hogy miért gondolja, amit gondol, akkor jobban értem, mintha csak egy steril (és számomra szokatlan) tézis vagy gondolatmenet állna előttem.

Szabó Miklósnál azonban szinte semmilyen nyomát sem találtam ennek az attitűdnek, s ez alighanem összefüggésbe hozható az előző szakaszban tárgyalt monologizmusával, ami – így már világosan látható – ellentétben áll a tudásszociológia iránti elkötelezettségével. Nincs ebben semmi meglepő: a személyiség különböző rétegeiből fakadó nézeteink, érzéseink és késztetéseink nem mindig simulnak össze koherens egésszé. Lehet ezt egy vállrándítással tudomásul venni vagy éppen bírálni is. Ami engem illet: nem is tudom, mit gondoljak.

*

⁷² Vö. Szabó: *Szabó Dezső, a politikai gondolkodó.* In: *Politikai kultúra.* Uő.: *A „Prohászka-ügy”.* In: *Múmiák.* Uő.: *A Klebelsberg-legenda.* In: *Múmiák.* – Egy-két évvel ezelőtt alaposan kibolháztam Szabó Miklós legitimációval kapcsolatos írásait, s akkor is kénytelen voltam megállapítani, hogy semmit sem árul el gondolatai előzményeiről – ha voltak egyáltalán előzményei. Egy rövid utalásban jelzi ugyan, hogy álláspontja legalább egy lényeges kérdésben eltér Max Weberétől, de hogy pontosan mire gondol, s hogy mely szövegek nyomán rekonstruálta Weber koncepcióját, nem tudhatjuk meg. Az is lehet, hogy egy sort sem olvasott a nagy német szociológustól, és az is, hogy oda-vissza ismerte a teljes életművet. – Vö. Sümei: *A legitimitás labirintusában.* BUKSZ 2021/3–4.

⁷³ Már *Az újkonzervativizmusban* is egyértelművé teszi ezt. – Ld. 97 skk.

⁷⁴ Vö. pl. Szabó: *A konzervativizmus helye a mai magyar életben.* In: *Meggyőződés és opportunizmus.* Uő.: *Új hang a jobboldalon.* In: *Viszonylag békésen.*

Befejezésül kísérletet teszek az eddig körvonalat nyert portré megfelelő intellektuális típusba való besorolására.

A típusokat megkülönböztető döntő sajátosság azok extrovertált vagy introvertált volta – állítottam Jung nyomán, s itt máris okunk van az elbizonytalanodásra, hiszen Szabó Miklós nyilvánvalóan befelé forduló személyiség volt, kutatásai azonban (látszólag) kizárólag csak kifelé tekintettek.

A (látszólagos) ellentmondás feloldáshoz két dolgot érdemes szem előtt tartanunk. Az egyik, hogy – bármilyen hihetetlen – léteznek olyan személyiségek, akiknek nincsen privát énjük, hanem csak *homo politicus*ként egzisztálnak. Nem tudhatom – ehhez sokkal alaposabban és személyesebben kellett volna ismernem őt –, de az a gyanúm, hogy Szabó Miklós is ilyen ritka teremtmény volt. Következésképpen amikor ő politikáról elmélkedett, akkor nemcsak a világról beszélt, hanem önnön legbelsőbb égető életproblémáiról is. (Tanítványai szerint Lukács György is ilyen volt. Egészen egyszerűen nem volt magánélete, és nem voltak „magángondolatai”. Kizárólag csak filozófiáról, irodalomról és politikáról lehetett vele beszélgetni.⁷⁵)

Szeretném felhívni a figyelmet arra is, hogy az introverzió lehetséges úgy is, hogy önmagunkat állítjuk figyelmünk célkeresztjébe, és úgy is, hogy valami másra figyelünk, vagy valami másra és másért tevékenykedünk, de eközben érdeklődésünk valódi és végső tárgya mégis a figyelő vagy a tevékenykedő alany, azaz önmagunk. (Ennek legjobb példája talán a hiú ember, aki mindent azért tesz, hogy önnön kiválóságában gyönyörködhesen és gyönyörködtethessen másokat.) Az előbbi típust nevezhetjük tárgyi, az utóbbit pedig alanyi introvertáltaknak.

Figyelembe véve ezt a két megállapítást, azt hiszem, meggyőzően állítható, hogy Szabó Miklós helye mindenképpen az introvertáltak között van valahol félúton az alanyi és a tárgyi típus között, de talán mégis inkább az utóbbihoz közelebb. Azért nem maradt meg „igazi tudósna”, mert csak azzal volt hajlandó foglalkozni, ami igazán érdekelte őt. Nem a tárgya iránt volt tehát elkötelezett – amiképpen ezt Max Weber minden tudóstól elvárta⁷⁶ –, hanem inkább a kutatás alanya (önmaga) iránt. Mondhatni: „alanyi történész” volt. De az a megállapítás sem alaptalan, hogy voltaképpen önmaga volt a kutatásainak tárgya: igaz, nem az atomisztikus formájában vett, magába forduló szolipszisztikus énje, hanem az őt körülvevő közösséggel együtt létező egója, és ennek a közösségnek a dolgai (a *res publica*), az előzményeikkel és a lehetőségeikkel együtt.

Jung a két beállítódási típus (extrovertált, introvertált) mellett megkülönböztetett négy funkciótypust is (gondolkodó, érzéki, érzelmi, intuitív), melyeket aztán hozzárendelt a lélektani típusokhoz. Ha most ismét követjük a példáját,

⁷⁵ Heller Ágnes: *Az iskolaalapító*. In: Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *A Budapesti Iskola I. T. Twins* – Lukács Archívum, Bp., 1995. – Vajda Mihály több ízben is hangot ad annak a gyanúnak, hogy a „privát személyiség” ehhez hasonló megszüntetése – Lukácsnál is és másoknál is – voltaképpen menekülés a privát életproblémák elől. — Vö. Vajda: *Mit lehet remélni?* II. In: *Rejtektutak a posztmodernben*. Kalligram – EKF-Líceum, 2015. Uő.: *Művészet és játék helyett – forradalom*. In: *Tükörben*. In: *Rejtektutak a posztmodernben*. 579.

⁷⁶ Vö. Max Weber: *A tudomány mint hivatás*. Ford. Wessely Anna. In: *Tanulmányok*. Osiris, Bp., 1998.

és megalkotjuk két introvertált intellektuális típus (alanyi, illetve tárgyi) négy funkciótípussal kiegészített változatait is, akkor nem kell sokat gondolkodnunk a Tanár Úr helyén. Láthattuk, hogy kifejezetten intuitív karakter volt, összegezve tehát: intuitív alanyi és tárgyi vonásokat vegyítő introvertált.

*

A „Szabó Miklós” eléggé unalmas név, a Tanár Úrnak azonban nem lehetett oka panaszra, mert több remek ál-, ragadvány- és becenévre is szert tett élete során. A különböző szamizdat kiadványokban olykor Fortinbras Jenő és Kibicz Gyula néven publikált, az állambiztonsági jelentésekben pedig egy időben „Vakondok”-ként hivatkoztak rá az ügynökök.⁷⁷ (Úgy vélem, ez esetben igazán nem emelhetett kifogást a megfigyelt, aki máskor joggal tette szóvá a Hivatal fantáziátlanságát.⁷⁸) A legtalálóbbról nevére azonban utolsó éveiben találtak rá egy kiségyházból kirúgott „még kisebb egyház” főiskolájának szociális munkás szakos hallgatói, az utolsó diákjai: „Tanár úr, nem lehetne, hogy legyen még egy óra? Hogy álljon ki a katedrára a minnesotás pulóverében. Hogy fonja össze a karját, és a jobb keze mutató és középső ujját finoman összedörzsölve kezdjen el beszélni, és beszéljen, és beszéljen másfél órán keresztül, megállás nélkül, és mi füleljünk és jegyzeteljünk szélesebesen, és csak néha merjük félbeszakítani, hogy visszakérdezzünk [...] mert alig lehet hallani, amit mond, mintha a távolabb ülőket nem akarná az előadásával zavarni. [...] Szabómiki, Miki bácsi, Dömdödöm tanár úr, nem lehetne?”⁷⁹

Talán nem volt egészen világos a Wesley Főiskola diákjainak, hogy ki áll velük szemben, de az biztos, hogy szerették a Tanár Urat.

149

⁷⁷ Köbel: *I. m.*, 50.

⁷⁸ Kardos László célszemélyi fedőneve a valóban nem éppen szellemes „Törös” volt. – Szabó: *A Kádár-kor Baumgarten Alapítványa*. In: *Viszonylag békésen*, 192.

⁷⁹ Paskó Ildikó: *Ne haragudjon, Tanár úr, rossz tételt húztam*. Beszélő 2000/9–10. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ne-haragudjon-tanar-ur-rossz-tetelt-huztam> – Elhangzott 1990. október 3-án a Farkasréti temetőben.

global warming